ISSN 0972-2335

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਜੁਲਾਈ 2024

ਮੁੱਲ 15/-

ਜਿਸਕੀ ਬਸਤੁ ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਰਾਖੈ

ਰੋਂਦ ਰੋਂਦੇ ਆਇਉਂ ਬੰਦਿਆਂ,
ਹੁਣ ਤਾਂ ਹੱਸਦਾ ਹੱਸਦਾ ਜਾ ।

ਜੋ ਸੁਆਸ ਤੂੰ ਲਏ ਉਧਾਰੇ,
ਹੁਣ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾ ।

ਜਿਸ ਦੀ ਚੀਜ਼, ਉਸੇ ਨੂੰ ਦੇਈਏ,
ਮੋੜ ਅਮਾਨਤ ਵਾਪਸ ਜਾ ।

ਮੁਕਤ ਦਾਤ ਰੱਬ ਦੇਵੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ,
ਆਉਣਾ ਪਵੇ ਨ ਜਾ ।

ਪੁਸਤਕ – ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਜਾਂ: ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ
ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀਐਚ. ਡੀ

ਸਹਿਯੋਗੀ
ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ

- ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: ੪/੮/੯੦ ਮਿਤੀ ੨੦/੨/੯੧ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ਦੇਸ਼: ਇਕ ਕਾਪੀ : 15 ਰੁਪਏ
- ਦੇਸ਼ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ : 150 ਰੁਪਏ
- ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਚੰਦਾ: 1500 ਰੁਪਏ
- ਵਿਦੇਸ਼ : ਸਲਾਨਾ ਚੰਦਾ INR1500
- 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ, ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ:-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)
422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015
ਫੋਨ : 0172-2772660, 098140 53630
e-mail: drjagirsingh@gmail.com
Website : http://www.amritkirtan.com

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼ ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਨੰ: 443, ਮਟੌਰ, ਸੈਕਟਰ 70, ਮੁਹਾਲੀ (ਫੋਨ :0172-4782705, 98150-72197) ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ 422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਜਿਸਕੀ ਬਸਤੁ ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਰਾਖੈ
ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਟਾ-2

ਸੰਪਾਦਕੀ : ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ -
ਹਰਫਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕੰਬਣੀ
(ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਸਤਕਾਂ) 2

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਕੀਰਤਨੀਏ -ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ 4

ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸੰਮ੍ਰਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੁਮੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ
ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰਤਨ 15

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਸਿਰੀ
ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ 19

ਤਿੰਨ ਤਾਲ : ਕਾਇਦਾ ਸੀਰੀਜ਼
ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ ਟਾ-3

Donations to **AMRIT KIRTAN TRUST** (Unique Registration Number **AAATA1371JF19911**) Are eligible for relief u/s 11-Clause (i) of first proviso to sub-section (5) of section 80G date 07-04-2022 valid upto from AY 2022-23 to AY 2026-2027----Cheques/Drafts should be sent in the name of **AMRIT KIRTAN TRUST** payable at Mohali. Donations can also be sent by money order at the address **AMRIT KIRTAN TRUST** (Regd.) 422, Sector 15-A,Chandigarh-160015. The Donations can be made by Electronic Transfer also. The bank details are :
AMRIT KIRTAN TRUST Saving Bank A/c No. 65079603302, IFSC :SBIN0018141 in the State Bank of India, Phase 3B2, Mohali Punjab Branch. After such a Deposit, please inform us your Aadhar No., Pan No. Name & Address as also the deposit details to enable us to send you the receipt.

ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ

ਹਰਫਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕੰਬਣੀ

(ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਸਤਕਾਂ)

ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ। ਦੋਵੇਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਨ। 'ਹਰਫਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ' ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਔਜਲਾ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਅਤੇ 'ਧਰਤੀ ਦੀ ਕੰਬਣੀ' ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾਊਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਅਤਿ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਵੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਟਾਈਟਲ ਪੰਨੇ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਮਝਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਾਪਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਹਰਫਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ (ਕੁਲਵੰਤ ਔਜਲਾ)

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹਰਫਾਂ ਦੀ ਅਥਾਹ ਜਾਗੀਰ
ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਬੁੱਲਾ ਬਾਹੂ ਤੇ ਕਬੀਰ

ਹਰਫਾਂ ਨੇ ਹਰ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਸਿੰਮਦੇ ਰਹਿਣਾ
ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿੱਚ ਨਾਨਕ ਝੀਰਿਆਂ ਦਾ ਨੀਰ

ਕੋਈ ਮੇਟ ਮਿਟਾ ਨਾ ਸਕਿਆ ਹਰਫਾਂ ਨੂੰ
ਆਏ ਕਈ ਗਜ਼ਨਵੀ, ਆਏ ਕਈ ਜਹਾਂਗੀਰ

ਸਭ ਤੋਂ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਹ ਖੋਰੀ
ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਹਰਫਾਂ ਦੀ ਤਾਸੀਰ

ਹਰਫਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸਭ ਤਾਕਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ
ਹਰਫ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੀ ਤਕਦੀਰ

ਹਰਫਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਧੜਕਦੇ
ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ

ਹਰਫ ਦਿਲੋਂ ਤੇ ਢਿੱਡੋਂ ਸਿਰਫ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ
ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਬਗਲਗੀਰ

ਹਰਫਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਤੇ ਅਸੰਖ ਰੂਪ ਸਰੂਪ
ਕਦੇ ਇਹ ਕਲਮ ਬਣਦੇ, ਕਦੇ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ

ਜੀਅ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਰਫਾਂ ਵਰਗੀ ਹੋਵੇ ਦੁਨੀਆਂ
ਅਤੇ ਕਵੀ ਕੁਲਵੰਤ ਹੋਵੇ ਹਰਫਾਂ ਦਾ ਸਫੀਰ

ਦਰਦਾਂ ਦੀ ਚੁਟਕੀ (ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾਊਂ)

ਲੈ ਦਰਦਾਂ ਦੀ ਚੁਟਕੀ ਲੈ ਜਾ
ਸਾਡੇ ਦਰ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕੁਝ ਹੈ।

ਨਾ ਹੀਰੇ,ਨਾ ਮੋਤੀ ਜਵਾਹਰ
ਸਾਡੀ ਇਹੋ ਕਮਾਈ ਖੱਟੀ,
ਨਾ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਕਾਲੀ ਥੈਲੀ
ਨਾ ਅਣਹੱਕ ਕਮਾਈ।

ਇਸ ਚੁਟਕੀ ਲਈ ਉਮਰਾਂ ਲਾਈਆਂ
ਰੱਖੀਆਂ ਨੀਤਾਂ ਸਾਫ ਸੁਥਰੀਆਂ
ਨਾ ਪੱਲੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਲੀਲਾ
ਨਾ ਪੱਲੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ
ਏਥੇ ਤਾਂ ਚਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ
ਆਹਾਂ,ਅਰਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸੱਚਿਆਈਆਂ

ਚੁਟਕੀ ਦੇ ਦਰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੀਆਂ
ਧਰਤ ਪੀੜ ਦਿਲਬਰੀਆਂ
ਜੋ ਚਾਨਣ ਢੂੰਡਣ ਘਰ ਤੋਂ ਚੱਲੀਆਂ
ਉਮਰਾਂ ਗਈਆਂ ਵਿਹਾਈਆਂ
ਇਹ ਦਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਸਾਈਆਂ
ਸਾਡੇ ਹੀ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ
ਇਹੋ ਸੁੱਚਮ ਕਮਾਈਆਂ।----

ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਖਿਮਾ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਕੀਰਤਨੀਏ -ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ

ਡਾ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਦ- ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ (ਪਤੰਗ) ਪਿੱਛੇ ਬੈਠ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਡਾ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਉਮਰ 8-9 ਸਾਲ) ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ।ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿਆਰੀ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਚਾਲਚਲਣ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।ਮੇਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ 1969-70 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਤਲਾਣੀਆਂ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰ ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ। ਇਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਲਈ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਤਬਲੇ ਭਾਈ ਮੁਕੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤਬਲਾ ਵਜਾਇਆ ਸੀ।ਭਾਈ ਮੁਕੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ।ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਹੇਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹਨ।ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਭਾਈ ਉਤੱਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਤੰਗ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡਾ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ।ਮਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਡਾਲ ਵਿੱਚ ਲਾਊਡਸਪੀਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਉਣ ਦਿੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨੀਏ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇੱਕ ਲੜਕੇ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ 6-7 ਦਿਨ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਅਸੀਸਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਾਂ।ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ 1960-61 ਵਿੱਚ ਰੇਡੀਓ ਆਇਆ ਤਾਂ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਰਾਗੀਆਂ ਦੇ ਗਾਏ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਟ੍ਰਾਂਜ਼ਿਸਟਰ ਰਖਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਟ੍ਰਾਂਜ਼ਿਸਟਰ ਲਗਾ ਦੇਣਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਾਇਕੀ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ।1982-83 ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ ਬਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲੜੀ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ 15 ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕੁਝ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਪ੍ਰੋ ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਲੇਖ ਛਾਪੇ।ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਲੇਖ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ 3 ਮਾਰਚ ਸੰਨ 1900 ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਮੂਲਾਂ ਹਮਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ।ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹਜ਼ੂਰਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਦਿਲਰੁਬਾ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸਨ।ਹਜ਼ੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ।ਹਜ਼ੂਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ।ਜਿਥੇ ਘਰ ਵਿਚਲੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਬਾਲਕ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਗੁੜਤੀ ਦਿੱਤੀ ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਉਸਤਾਦ

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਏ ਅਤੇ ਭਾਈ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਰਬਾਬੀ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਰਾਗਦਾਰੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਪੈਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਫੱਕਰ, ਭਾਈ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਤਾਨ, ਭਾਈ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਜੱਸਾ ਪਾਲਾ) ਦਾ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਰਾਗੀ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਪ੍ਰਮੁਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਪਨੇ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਿੱਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਸੀ– "ਕਿਰਤਿ ਕਰਮ ਕੇ ਵੀਛੁੜੇ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਮੇਲਹੁ ਰਾਮ।" ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਇਨਾਮ ਜਿੱਤਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਆਪ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਮਧੁਰ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਲਈ ਸਰੋਤੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਉਡੀਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਰਸ-ਮੁਗਧ ਹੁੰਦੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਬਾਰੇ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਉਥੇ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। 24ਵੀਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਜਿਹੜੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ: ਬ: ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਮਜ਼ਾਂ ਸਮਝਾਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ– "ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਰਾਗੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜੋ ਪਰੇਮ ਮਈ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਰਾਗੀ ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਿਨੇਮਾ ਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚੰਚਲ ਧਾਰਨਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਭਾਵ ਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਜੋ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਰਾਗ ਦੀ ਉਹ ਮਰਯਾਦਾ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਥਾਪੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਪ੍ਰਣੀਤ ਕੀਤੀ, ਨੂੰ ਫਿਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਉਦਮ ਅਰੰਭਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਰਾਗੀ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਹਨ,ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਉਚਾਰਨ ਹੋਵੇ। ਸ਼ੁਧ ਪਾਠ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਸਿਆਰੀ ਬਿਹਾਰੀ ਆਦਿ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਉਚਾਰਨ ਹੋਵੇ ਜਿਹਾ ਕਿ **ਕਾਮਿ ਕ੍ਰੋਧਿ ਨਗਰੁ ਬਹੁ ਭਰਿਆ,** ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਸਿਆਰੀ ਨਾਲ ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਬਣਦੇ ਹਨ **ਕਾਮਿ ਕੋਧਿ ਦੇ ਨਾਲ** ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠ ਹੈ **ਤਿਸਦੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣਿ ਹੋਇ।** ਪਹਿਲੇ **ਚਾਨਣਿ** ਵਿਚ ਸਿਆਰੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਹਨ **ਨਾਲ** ਦੂਜੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ **ਚਾਨਣੁ** ਹੈ ਜੋ ਨਾਉਨ ਹੈ ਇਹਦੇ ਅਰਥ ਹਨ **ਚਾਨਣਾ**।

ਸਪਸ਼ਟ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਤੁਕ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਸਰੋਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਸਕਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਇ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਪੰਗਤੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਰਾਗੀ ਕਿਹੜੀ ਤੁਕ ਉਚਾਰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਈ ਰਾਗੀ ਗਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਮੂੰਹ ਵਿੰਗਾ ਟੇਡਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਈ ਵੇਰ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੋਭਦੀ। ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹਥ ਹਿਲਾਇਆ ਜਾਂ ਟਕੋਰ ਲਗਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਨਹੀ।

ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਸੁਰ, ਤਾਲ ਅਤੇ ਲੈਅ ਆਦਿਕ ਦਾ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸੰਗਤਾਂ ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪਿਆ? ਕੀਰਤਨ ਉਸੇ ਰਾਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨੀਯ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਉਪਰ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਸਦਾ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਤੇ ਅਸਰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਪਿਆ,

ਉਸ ਰਾਗੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।"

ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਲੈਕਚਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਹੋਇਆ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਨਾ, ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ, ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਸਬੰਧੀ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਇਸ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦੀ ਨਿੱਗਰ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਭਾਰੀ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ 125 ਰੁਪਏ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਦੂਜੇ ਇਨਾਮ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੰ ਨਥੂ ਰਾਮ, ਤੇ ਪ੍ਰੋ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁਲਤਾ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁਧ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਫੱਕਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮਿਆਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਸ੍ਰ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ' ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ– ਜਨਵਰੀ 1937 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਖੁੱਲ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਾਲ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸ–ਭਿੰਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਵੀ ਫੜਕ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਉਣ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦਿੱਤੀ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹਾਣੀ ਸਨ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰੁਪਦ ਧਮਾਰ ਅੰਗ ਤੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਅਬੂਰ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਦਾ ਰੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਔਖੇ ਅਪ੍ਰਚਲਤ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਯਾਦ ਜੋ 1945 ਵਿਚਲੀ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਬੇਹੱਦ ਮੰਝੀ ਹੋਈ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਿੱਠ ਖ਼ਰਜ ਦੇ ਸੁਰ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸਹਿਗਲ ਦਾ ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਨਵਾਂ ਗੀਤ ਹੈ?" ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਹਿਗਲ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਚਿੱਟੀ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹੀ ਤੇ ਬਾਦਾਮੀ ਵਾਸਕਟ ਪਾਈ ਚੌਕੜੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਾਲੀ ਸਿਆਹ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਜਿਸਤ ਅੱਖਾਂ, ਇਹ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਸੀ।"ਜਦੋਂ ਦੇਸ ਵੰਡ ਹੋਈ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਲੰਧਰ ਰੇਡੀਓ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ। ਆਪ ਏ ਕਲਾਸ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਜਥੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਮਿਆਰੀ ਕੀਰਤਨ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਦੇਸ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਟ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ।

ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅੱਲੀ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਜੀ ਗਾਇਕੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਕਿਹਾ," ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖੋਂ ਮੇ ਨਿਹਾਇਤ ਹੀ ਸ਼ੁਧ ਸੁਰ ਔਰ ਫਨ ਕਾ ਏਕ ਹੀ ਫਨਕਾਰ ਹੈ।" ਸ੍ਰੀ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਬੇਦੀ (ਸੰਗੀਤ ਉਸਤਾਦ) ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੁਰ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਬਹਿਰੇ–ਮੌਸੀਕੀ ਕਹਿ ਕੇ ਸਲਾਹਿਆ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਿਖਾਰੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫ੍ਰੰਸਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਕਾਕਾ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਕਲਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹਾਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ, ਚਿਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ (Master Piece) ਸ਼ਬਦ "ਭਿੰਨੀ ਰੈਨੜੀਐ ਚਾਮਕਨਿ ਤਾਰੇ"

ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਹੋਰ ਮਨਪਸੰਦ ਸ਼ਬਦ, ਜੋ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜੇ ਵਿੱਚੋਂ "ਮਨਿ ਬੈਰਾਗੁ ਭਇਆ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਣੈ ਕਾ ਚਾਉ" ਅਤੇ ਰਾਗ ਕਲਿਆਣ ਵਿੱਚੋਂ "ਮੋਹਿ ਕਬਿ ਗਲਿ ਲਾਵਹਿਗੈ"; ਸੋਰਿਠ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਹੀ "ਪ੍ਰਭ ਜੀਉ ਖਸਮਾਨਾ ਕਰਿ ਪਿਆਰੇ"; "ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮਹਿ ਦੁਖੁ ਨਹੀਂ ਮਾਨੈ" ਸ਼ਬਦ ਚੌਦਾਂ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹਮੀਰ ਵਿੱਚ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। "ਧੰਨੁ ਸੁ ਦੇਸੁ ਜਹਾ ਤੂ ਵਸਿਆ ਮੇਰੇ ਸਜਣ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਉ" ਸਿੰਧੀ ਭੈਰਵੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ। "ਕਿਉਂ ਜੀਵਨੁ ਪ੍ਰੀਤਮ ਬਿਨੁ ਮਾਈ" ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ।

ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮਕਲੀ, ਅਹੀਰ-ਭੈਰਉ ਤੇ ਆਸਾਵਾਰੀ ਪਸੰਦ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਕੀ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹੀ ਜਾਂਦੀ। 'ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਜਹਾਜ਼ ਹੈ' ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਬਹਾਰ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਸ਼ਬਦ "ਕਲਿ ਤਾਰਣਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਇਆ" ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਕਲਾ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਹੁਨਰਮਈ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ, ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ। ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਝੂੰਮਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਪਹੁ ਫੁਟਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰ ਭੈਰਵ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਉਹੀ ਭੈਰਵ ਵਕਤ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਭੈਰਵੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਖ਼ੂਬੀ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਲੰਬਤ ਇੱਕ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਕਰਦੇ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਿਜਆ ਜਾਂਦਾ। ਆਪ ਖ਼ਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਵੀ ਬੜੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਗਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਦਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਵ ਨਾ ਲਿਆਉਂਦੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੱਡੇ ਤਾਲ ਨੌਂ, ਗਿਆਰਾਂ, ਤੇਰਾਂ, ਅਠਾਰਾਂ, ਆੜਾ, ਚੌਤਾਲਾ ਤੇ ਫਰੋਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਲਈ ਸੁਰੀਲਾ ਕੰਠ, ਗਲੇ ਦੀ ਹਰਕਤ, ਤਾਨ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ, ਬੋਲ ਵੰਡ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸਨ, ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਠੁਮਰੀ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਸਨ। ਆਪ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਿਖੜੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੂਝ, ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲੈਂਦੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਖੁਦ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਹਨ ਇਕ ਘਟਨਾ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ-1960 ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸ. ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਘੜੀਸਾਜ਼ ਦੇ ਘਰ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਗਮ 'ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਆਏ ਸਨ ਇੱਥੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਅਥਾਹ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਦਮਸ਼੍ਰੀ ਸ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਉਸਤਾਦ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ ਗੁਣੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਡੰਡਓਤ ਕਰ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਝੁੰਮਰਾ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਤਬਲੇ 'ਤੇ ਸੰਗਤ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਐਸਾ ਸੁਰੀਲਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬੱਝਿਆ ਕਿ ਸਰੋਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਸ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਐਸਾ ਬਿਕਟ ਤਾਨ ਪਲਟਾ ਲਿਆ ਕਿ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਉਸਤਾਦ ਚੁਕੰਨੇ ਹੋ ਗਏ। ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬੇਤਾਲੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਸਮ ਨਹੀਂ ਪਕੜ ਸਕਣਗੇ। ਹੈਰਾਨੀ ਸਭ ਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਪਲਟਾ ਮਾਰਦਿਆਂ ਫ਼ੁਰਤੀ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਝੁੰਮਰੇ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਦਾ ਸੁਰ ਪਕੜ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਚਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਰੀਤ ਤਾਨ ਦਾ ਏਨਾ ਸੁਚੱਜਾ ਵਹਾਓ ਸੀ ਕਿ ਸੁਣ ਕੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗਾਇਕ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਬੋਲ ਉਠਦੇ ਸਨ, "ਵਾਹ! ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ! ਆਪ ਪਰ ਤੋਂ ਸਰਸਵਤੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੈ।" ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਆਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਸਭ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ'ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਿਖਾਰੀ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਅਮੋਲ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਰੋਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੱਕੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਕੀਰਤਨ ਕਿਵੇਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।" ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਿੱਥੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਰਾਗ ਤੇ ਰਾਗੀ ਦੀ ਸਰੋਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਰਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਠੋਰ

ਤੋਂ ਕਠੋਰ ਮਨ 'ਤੇ ਵੀ ਦੂਣਾ-ਤੀਣਾ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।" ਇਸੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-ਕੁਝ ਲੋਕ ਗਲਾ ਫੇਰਨ ਅਤੇ ਆਲਾਪ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।--ਗਲਾ ਮੈਂ ਵੀ ਫੇਰਦਾ ਹਾਂ। ਤਾਨ, ਧਰੁਪਦ ਪੜਤਾਲ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਵਰਤਦਾ ਹਾਂ।ਪਰ ਮੇਰਾ ਗਲਾ ਫੇਰਨਾ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਹੋਰ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਇਹ ਹੁਨਰ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਗਿਆ ਹਾਂ।"

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨੇਮ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਭਰੀ। ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇੰਨੇ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਵਜਦ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਲਧਾਰਾ ਵਹਿ ਤੁਰਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਬਲੇ ਦੇ ਸਾਥੀ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਚਿੱਤਰ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਸਾਜਿੰਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕੇ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਜਿੰਦਾ ਵਾਦਕ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੰਗੀ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਰਜਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਐਸਾ ਬਿਖੜਾ ਮੁਖੜਾ ਫੜਿਆ ਕਿ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਦਕ ਦੇ ਹੱਥ ਉਥੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੰਗੀ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਗਾ ਕੇ ਵੇਖੀ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੰਗੀ ਵਜਾਉਣਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਹੀ ਭੁਲਾ ਬੈਠਾ। ਉਹ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਦਕ ਨਾਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪ ਤ੍ਰਿਪ ਹੰਝੂ ਕੇਰੀ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੰਗੀ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਨਿਬਾਹੁਣ ਕਰ ਕੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਨੂਰ ਹੀ ਤੱਕਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੰਗੀ ਵਜਾਉਣੀ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ।"

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਗੈਰ ਸਿੱਖ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰੋਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਹੀਰ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਕਲਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ," ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਲਾਮ ਸੁਣਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਅੱਲਾ ਤਾਅਲਾ ਦਾ ਨੂਰ ਰੇਡੀਓ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਤਰ ਰਹੇ।

ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਆਪ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣੇ। ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਮਸਤੂਆਣੇ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਕਮਾਲੀਏ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬਾਬਾ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਕਲੇਰਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੱਦਦੇ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਅਮੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾ ਸਨ।ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥਕਦੇ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ਕ ਕੀਤਰਨੀਏ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਅੰਦਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਵਾਲੇ ਡਾਕਟਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ 1980 ਦੇ ਲਗਭਗ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੀ ਜੀ ਆਈ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਉਹਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ।ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਅਸੀਂ ਭੁਪਾਲ ਗਏ।ਮੇਰੇ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਨੇ ਉਥੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਜੀ ਨੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ। ਭੁਪਾਲ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਟਰੇਨ ਰਾਹੀਂ ਸਫਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕਠਿਆਂ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਸਮੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਮਾਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ।ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਯਾਦਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪੁਸਤਕ 'ਜਿਨ੍ਹਾ ਦਿਸੰਦੜਿਆ ਦੁਰਮਤਿ ਵੰਞੈ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ।ਡਾਕਟਰ ਨੇਕੀ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ

ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਸਨ। ਬੜੇ ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਖੁੱਭ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹੇਮਕੁੰਟ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਸਿਰੜੀ ਪੱਕੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਹੱਠ ਤੇ ਡੱਟ ਗਏ।

ਸ੍ਰ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਹੇਮਕੁੰਟ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਆਪ ਉਸ ਜਥੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।

ਗੋਬਿੰਦ ਧਾਮ ਤਕ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਤਕਲੀਫ ਦੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਅੱਗੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਸੀ। ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਨਾ ਜਾਣ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਅੱਗੇ ਦੀ ਚੜਾਈ ਝੱਲ ਨਹੀਂ ਪਾਏਗਾ। ਨਾਲੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉੱਪਰ ਜਾਓ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅਕਸੀਜਨ ਘਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਤਕਲੀਫ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ," ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ ਨਾ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕਿਹੜੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?" ਡਾਕਟਰ ਲੋਕ ਨਿਰੁੱਤਰ ਹੋ ਗਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਗੋਬਿੰਦ ਧਾਮ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹੇਮ ਕੁੰਟ ਸਾਹਿਬ ਵਾਸਤੇ ਚਾਲੇ ਪਾਉਣੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੋਨਾਂ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਮੇਤ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੀ ਨਿਕਲ ਪਏ, ਮਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਜਾਂ ਡਾਕਟਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨ।

ਨਾਲੇ ਤੁਰੀ ਗਏ,ਨਾਲੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਆਖਰ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਹੇਮਕੁੰਟ ਸਾਹਿਬ ਅੱਪੜ ਗਏ। ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਆਪ ਦਾ ਰੰਗ ਨੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਿਟਾਇਆ ਤੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਝਸੇ। ਪੰਜਾਂ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਠ ਖਲੋਤੇ। ਕਪੜੇ ਉਤਾਰੇ ਤੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਤੇ ਸੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੀਏ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਅਰੰਭ ਕਰੀਏ।

ਝਬਦੇ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਚਉਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਸ਼ਬਦ ਲਾਇਆ-

ਧੰਨ ਸੁ ਦੇਸੁ ਜਹਾ ਤੂੰ ਵਸਿਆ
ਮੇਰੇ ਸਜਣ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਉ। (ਪੰ 96)

ਇਤਨਾ ਭਿੱਜ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਗਾਈ ਜਾਣ ਤੇ ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਰੋਈ ਜਾਣ।

ਜਦ ਸੰਗਤਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੈਣਾਂ 'ਚੋਂ ਝਰਨੇ ਫੁੱਟਦੇ ਵੇਖ, ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨੇਤਰ ਵੀ ਸੇਜਲ ਹੋ ਗਏ।"

ਡਾਕਟਰ ਨੇਕੀ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੇਕੀ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਅੱਗੇ ਮਾਇਆ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ 51 ਰੁਪਏ ਭੇਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭੇਟਾ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਜਿਤਨੇ ਦਿਨ ਕੈਂਪ ਲੱਗੇਗਾ ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਕੀਰਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸ ਭਰੋਸੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਨੇਕੀ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ- ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਉਚੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਰਾਗੀ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਛ ਬੈਠਾ," ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਜੋ ਸ਼ਬਦ-ਭੇਟਾ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦਾ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੈ?"

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ,"ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਗੁਰੂ ਨੂੰ

ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਰੀਏ ਉਸਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਲਈ ਨਾ ਕਰੀਏ।

ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਘਟਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੈ, ਜੇ ਵਧਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਤੀਜੇ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਭੇਟ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਦਾਨ ਨਾ ਜਾਣਨਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਦਾਤ ਜਾਣਨਾ। ਇਸ ਦੀ ਝਾਕ ਨਾ ਰੱਖਣਾ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾਤੇ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਣਨਾ,ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਮਝਣਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਉਸਰ ਤਾਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ।

ਬਾਕੀ, ਸ਼ਬਦ-ਭੇਟ ਸਾਨੂੰ ਏਨੀ ਕੁ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦਸਵੰਧ ਕੱਢਣ ਲੱਗਿਆਂ ਔਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।"

ਡਾਕਟਰ ਨੇਕੀ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਰਣਨ ਸਮੁੱਚੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੁਹਣੀ ਸੂਰਤ ਅਤੇ ਸੀਰਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੱਧਰਾ ਕੱਦ, ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਾਹੜਾ, ਦੀਦਾਰੀ ਮੁੱਖੜਾ, ਨੀਲੀ ਦਸਤਾਰ, ਸਫੈਦ ਕੁੜਤਾ-ਪਜਾਮਾ ਤੇ ਬਦਾਮੀ ਰੰਗ ਦੀ ਵਾਸਕਟ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ। ਦਸਤਾਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪੋਚਵੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਰਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਸੀਰਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਰੀਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਬਖਸ਼ੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਸਵੱਰ-ਸਮਰਾਟ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ- "ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਿੱਖ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਰੰਗ ਗੋਰਾ, ਕੱਦ ਮਧਰਾ ਤੇ ਨੇਣ ਨਕਸ਼ ਤਿੱਖੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਰੇਸ਼ਮੀ ਪਗੜੀ, ਚਿੱਟਾ ਕੁੜਤਾ-ਪਜਾਮਾ ਤੇ ਬਦਾਮੀ ਰੰਗ ਦੀ ਵਾਸਕਟ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨੀਲੀ ਦਸਤਾਰ ਤੇ ਚੂੜੀਦਾਰ ਪਜਾਮਾ ਪਹਿਨਿਆ। ਪਗੜੀ ਦੇ ਪੇਚ ਇੰਨੇ ਸਾਫ ਸੁਥਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿੰਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਤਾਨ-ਪਲਟੇ।"

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ। ਉਹ 1972-73 ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਧ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨੇੜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਧ ਬੈਂਕ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਆਰਕਾਈਵ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਤਾਂ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਤਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੂਲਾਂ ਪੁਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਨਾਮ "ਸਵਰ-ਸਮੁੰਦ" ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਲਿਪੀ ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। 'ਸਮੁੰਦ ਸਾਗਰ' ਨਾਮਕ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਿਖ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਲੱਗਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਆਗਿਆਕਾਰ ਪੁੱਤਰ, ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਪਿਤਾ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਪਤੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਬਾਖੂਬੀ ਨਿਬਾਹੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਦਇਆ ਕੌਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸਨ। ਜੋ ਮਿਲਣ ਆਏ-ਗਏ ਦੀ ਸੇਵਾ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੇਟੀਆਂ ਨੇ ਉੱਚ-ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ। ਪ੍ਰੋ ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਕੇ ਪੁਸਤਕ 'ਸਵਰ ਸਮੁੰਦ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਹਨ ਉਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ

ਸਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਵੀ ਲੇਖ ਛਪੇ ਹਨ। ਸ੍ਰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਇਨਜੀਨੀਅਰ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਵਿਚਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਏ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀ ਡਾਕਟਰ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤਬਲੇ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ- ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ 28 ਸਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾ ਵਰਤਾਈ ਕਿ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਬਾਬੀ ਗਵੱਈਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੀਨੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਢਿੱਲੀ ਗਾਇਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਕੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਨ ਪਲਟੇ ਤੇ ਲੈਅ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨ, ਪਰ ਗਵਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਕਦੀ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਰੱਥ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਸੰਵਾਰੋਗੇ, ਓਨਾ ਹੀ ਰਸ ਵਧੇਗਾ।"

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਜਸਕਿਰਨ ਕੌਰ ਨੇ ਬੜੇ ਵਿਦਵਤਾਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। "ਆਪ ਬਹੁਤਾ ਨਿਰੋਲ ਬਾਣੀ ਗਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਘੜੀ ਪਲ ਲਈ ਸੁਰਤ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲੋਂ ਨਾ ਟੁੱਟੇ।--ਆਪਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦੇਣੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਵਧਦੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਤਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਉਸ ਦੀ ਰੌਚਕਤਾ ਵਧਾ ਦੇਣੀ।ਜੇ ਸਮਾਂ ਘਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਐਸੇ ਚੋਣਵੇਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣੇ ਕਿ ਸਭ ਮੰਤਰ ਮੁਗਧ ਹੋ ਉਠਣ।-- ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਦਾ ਇਤਨਾ ਧਿਆਨ ਰਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ 5 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਵੇ ਤੇ ਟਾਈਮ 25 ਮਿੰਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਅਲਾਪ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 5 ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਵਧ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਜਾਤੀਆਂ ਭੀ ਆਪ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਰਿਣੀ ਸਨ।ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਜਾਣ ਲਗਿਆਂ ਸਾਡੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਆਨੰਦ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,ਫਿਰ ਸੋਚੋ,ਵਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ-ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਜੁੜੇ, ਉਹ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੱਸਦੇ-ਵੱਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ, ਉਹ ਹਾਸਾ-ਠੱਠਾ ਵੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ । ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਘੇਰਾ ਮੋਕਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ।

ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਇਕ ਕਸਵੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, "ਖੋਲਿ ਖਜਾਨਾ ਸਬਦੁ ਦਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਚੁ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਇਆ", ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਟੁੱਭੀ ਲਾਈ ਅਤੇ ਰਾਗ-ਰਤਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਆਪ ਇਸ ਅਤੁੱਟ, ਅਮੋਲਕ ਤੇ ਦੁਰਲੱਭ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਨਾਲ ਮਾਲੋ-ਮਾਲ ਹੋ ਗਏ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਲੋ-ਮਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਸ. ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਾਨਣ ਦਾ ਨਿੱਘ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਜੋ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਸਦਕਾ ਸ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ ।

ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਤਬਲੇ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਕੀਤੀ।ਉਹਨਾ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਤਬਲੇ ਤੇ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਰਨ ਦੇਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।ਇਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ (ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ) ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ।ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸਮੁੰਦ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਮੰਨਦੇ

ਹਨ ਕਿ ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਬੇਟਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਜ਼ੋਈ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਰੌਂਅ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਦੱਸਿਆ, 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਵਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਸੰਗਤ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਲ ਗਏ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਗਵਾਈ। ਕੀਰਤਨ ਉਪਰੰਤ ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ ਚੌਦਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੁਸੀਂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕੀਰਤਨੀਏ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਸਾਡੀ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰੋ ਕਿ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ।ਸਾਡੀਆਂ ਸ਼ੁਭ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪੱਲਾ ਪਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, "ਹੇ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ । ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨੀਆ ਹਾਂ, ਤੇਰੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨੀਆ ਸਮਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਸਾਥੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹੈ। ਜੋ ਜੋ ਇਹ ਮੰਗਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਖ਼ੈਰ ਪਾ।" ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਉਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜੋ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੰਗੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਗੰਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇੰਨਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਮੈਂ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕਰਨੀ, "ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿਆਂ ? ਤਿਆਰ ਹੋ, ਕਮਲਾ ਨਾ ਬਣ। ਆਪਾਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਆਈਏ। ਕਦੀ ਯਾਦ ਕਰਿਆ ਕਰੇਂਗਾ ।" ਫਿਰ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਵਡਿਆਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿਣਾ, "ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਨੇ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੀ ਉਡਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ।" ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਖਿੱਚ ਸੀ । ਜੋ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਮਿਲਿਆ। ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਪਿਆਰ ਸਬੰਧੀ ਘਟਨਾ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਸਿੰਧੀ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ 'ਤੇ ਕਰਾਚੀ ਗਏ । ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਕੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਅਥਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਇਕ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਹਾਰ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਢੋਲਕੀਆਂ-ਛੈਣਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਗਾਣ ਲੱਗੇ, "ਨਨਕਾਣੇ ਦੇ ਰਾਗੀ ਆਏ ਜੀ", "ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਆਏ ਜੀ"। ਇਸ ਲੈਅ-ਮਈ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਗੂੰਜ ਉਠਿਆ। ਇਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲਿਆ।ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਿਤਨਾ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਉਸ ਅੱਗੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਨ ਸਮਨਾਮ ਤੁੱਛ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ 1969-70 ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਅਵਾਰਡ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਐਮ ਪੀ 3 ਸੀ ਡੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜੋ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਫਰੀ ਵੰਡੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਯੂ ਟਿਊਬ ਤੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਇਸ ਮਿਆਰੀ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਭਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸਿਰਮੌਰ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤਕ ਸਫਰ ਤੋਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸੇਧ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਨਿਹਾਇਤ ਹੀ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਅਨਮੋਲ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਵੀਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਕਿਧਰੇ ਹਯਾਤੀਆਂ ਬਾਅਦ ਜਾ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।- ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੋ ਆਪ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀਹ-ਪੰਜੀਹ ਸਾਲ ਦਿਲਰੁਬਾ ਤੇ ਸਰੰਦਾ (ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼) ਵਜਾਇਆ।ਆਪ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਵੀ ਦਿਲਰੁਬਾ ਤੇ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਗੁਰਮੀਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਗੁ: ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ - "ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਣੀ ਭੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਐਸੇ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਦਰਸ਼ਨ ਭੀ ਦੁਰਲੱਭ ਹਨ।" ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਉਹ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨੀ

ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ– ਇਕ ਵੇਰ ਸੰਨ 1950 ਵਿੱਚ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ ਤੇ ਵੀ ਆਏ ਤਾਂ ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਵਿਖੇ ਰਾਤ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ "ਜੈ ਜੈ ਜਗ ਤਾਰਣ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਬਾਰਣ ਮਮ ਪ੍ਰਤਿਪਾਰਣ ਜੈ ਤੇਗੰ॥" (ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ) ਦਾ ਛੰਦ, ਮਾਲਕੌਂਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਐਸੀ ਮਸਤੀ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀ ਗਈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤਨ ਅਭਿਆਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ–"ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਨਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੰਗੀਤਕ ਥਿਊਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਤਾਲ–ਬਧ ਸ੍ਵਰ–ਲਿਪੀ(ਨੁਟੇਸ਼ਨ) ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਕਾ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਹਾਂ। ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਗਾਇਕ–ਵਾਦਕ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ, ਰਾਗ ਲਲਿਤ, ਰਾਮਕਲੀ, ਅਹੀਰ ਭੈਰਉ, ਦੇਸੀ ਟੋਡੀ, ਸਿੰਧ ਭੈਰਵੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ ਇਤਿਆਦਿ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਗਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਤੇ ਸਾਡੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਉਨਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਨਹੀਂ ਗਾਉਂਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦਾ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋਵੇ।" ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਜੇ ਇੱਕ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ– "ਸੋਦਰ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਛੋਟੀ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਕਲਿਆਨ ਰਾਗ ਦਾ "ਮੇਰੇ ਲਾਲਨ ਕੀ ਸੋਭਾ॥" ਗਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ, ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਥਾਈ–ਅੰਤਰਾ ਗਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੂਰਵਾਂਗ ਦਾ ਅਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫਿਰ ਅੰਤਰਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਤੁਕ "ਜੋਗ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਸੇਖ ਨਾਗੈ॥" ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ, ਤਾਰ–ਸਪਤਕ ਦਾ ਸ਼ੜਜ ਤੇ ਰਿਖਭ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਗੰਧਾਰ ਸੁਰ ਲਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਝਰਨਾਟ ਛਿੜ ਗਈ, ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਤੁਕ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਖੜਜ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਠਹਿਰ ਕੇ ਮੁੜ "ਨ ਰੰ ਗ" ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਸੱਚ ਜਾਣੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ, ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਛੁਹ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਸੁਤੇ ਨਿਕਲਿਆ "ਵਾਹ"। ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।"

ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ– "ਲਗ–ਭਗ 1966 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਅੰਗਦ ਸਿੰਘ, ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗੀ ਜੱਥਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜੱਥੇ ਸਹਿਤ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਟੇਜ ਤੇ ਬੈਠੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁ: ਸੀਸ ਗੰਜ ਦੇ ਲਾਗੇ ਗਾਂਧੀ ਗਰਾਉਂਡ ਦਾ ਪੰਡਾਲ ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਇਕਾਗਰ ਮਨ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਗ ਕਲਾਵਤੀ ਵਿੱਚ ਡੰਡਉਤ ਬੰਦਨਾ ਕਰਕੇ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ "ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ॥" ਗਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਅਸਥਾਈ–ਅੰਤਰਾ ਗਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਅਲਾਪ ਭੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਤੁਕ "ਜਨ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਕਠਨੁ ਹੈ" ਗਾਉਂਦੇ–ਗਾਉਂਦੇ ਐਸੇ ਰਸ ਮਗਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਗਤ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਇਆ, ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਭਾਵ, ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਸੁਰ ਲਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਸੰਗਤ ਖੱਬੇ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸੱਜੇ ਮੂੰਹ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸਭ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸੱਜੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ–ਦੋ ਮਿੰਟ ਇੰਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਮੈਂ ਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ (ਅਮਰੀਕਾ)ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਫਿਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਥੋੜ੍ਹਾ ਰੁਕੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜੀ ਰਾਗ ਗਾਉਣਾ ਭੀ ਔਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਉਸ ਤੋਂ ਭੀ ਕਠਿਨ। ਸਿੱਖ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਜਸ ਗਾਇਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਇੰਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਜੀ ਨੇ "ਜਨ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਕਠਨੁ ਹੈ, ਕਿਨਹੂ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨਾ॥" ਗਾਇਨ ਕਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰਸਾ ਦਿੱਤਾ।" ਗਿਆਨੀ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੈਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰਹੇ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਵੀ ਹੈਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਚੁਕੇ ਸਨ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਰਠ ਰਾਗ ਗਾਇਣ ਕਰਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੋਰਠ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਪਿਛੋਂ ਰਾਤ ਦੇ ਅੱਠ–ਨੌਂ ਵਜੇ ਕਦੇ (ਸੋਰਠ ਮਹਲਾ ਨੌਵਾਂ) "ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖੁ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ" ਜਾਂ (ਸੋਰਠ ਮਹਲਾ ਚੌਥਾ) "ਸੋਰਠਿ ਤਾਮਿ ਸੁਹਾਵਣੀ, –ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧੀਆਂ ਲਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਚੌਕੀ ਨੂੰ ਸੁਨਣ ਵਾਸਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਉਚੇਚੀਆਂ ਹੁੰਮ ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਆਉਂਦਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।-------ਭਾਈ ਸਿਰਫ

ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਇਕ ਮਹਾਨ ਉਚੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਪੂਰਨ ਨਿਤਨੇਮੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਭੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਹੋਰ ਭੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਪੈਦਾ ਹੋਣ।" ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸੁਭਾਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਾਫੀ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਹੁਣ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਯੂ ਟਿਊਬ ਤੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੀ ਡੀਜ਼ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਲਿਪੀ ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਪੁਸਤਕ 'ਸਮੁੰਦ ਸਾਗਰ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਨੌਜੁਆਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਜ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਥੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਚਲਤ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦਾਦਰਾ, ਕਹਿਰਵਾ, ਛੋਟਾ ਤਿੰਨ ਤਾਲ, ਦੀਪਚੰਦੀ, ਤਿੰਨਤਾਲ, ਸੂਲਫਾਕਤਾ ਆਦਿ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ-ਆਸਾ,ਮਾਡ,ਆਸਾਵਰੀ,ਭੈਰਉ, ਭੈਰਵ ਬਹਾਰ,ਅਹੀਰ ਭੈਰਵ,ਜੋਗੀਆ,ਭੈਰਵੀ, ਸਿੰਧ ਭੈਰਵੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਅਲਈਆ ਬਿਲਾਵਲ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਸੋਰਠ,ਕਲਿਆਣ, ਸ਼ੁਧ ਕਲਿਆਣ,ਭੁਪਾਲੀ, ਕਾਨੜਾ, ਬਹਾਰ ਕਾਨੜਾ, ਦਰਬਾਰੀ ਕਾਨੜਾ, ਖਮਾਜ, ਦੇਸੀ, ਭਟਿਆਰ, ਪਟਦੀਪ, ਸਾਰੰਗ, ਪੀਲੂ, ਬਿਹਾਗ, ਬਹਾਰ, ਹਮੀਰ, ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਬਸੰਤ ਪੂਰਬੀ, ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ, ਟੋਡੀ, ਕਾਫੀ, ਪਹਾੜੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਮਧੁਵੰਤੀ, ਚੰਦ੍ਰਕੌਸ, ਮਾਰਵਾ, ਦੇਵਗੰਧਾਰ, ਧਾਨੀ, ਹੇਮੰਤ, ਛਾਇਆਨਟ, ਦੇਸਕਾਰ, ਪੂਰੀਆ ਧਨਾਸਰੀ, ਮਾਲਕੌਸ, ਤਿਲੰਗ, ਝਿੰਝੋਟੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਗੂਜਰੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਮਾਝ ਆਦਿ।ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮਿਆਰੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤੁਰੇਗੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਅੰਤ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ- ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਣੀ ਭੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਐਸੇ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਦਰਸ਼ਨ ਭੀ ਦੁਰਲੱਭ ਹਨ। ਐਸੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹੁ ਕਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ:-

ਸਫਲ ਸਫਲ ਭਈ, ਸਫਲ ਜਾਤ੍ਰਾ॥
ਆਵਣ ਜਾਣ ਰਹੇ ਮਿਲੇ ਸਾਧਾ॥

ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੇਨਤੀ

ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਓ ਜੀ ।

ਸੰਪਾਦਕ ਮੋਬਾਇਲ 98556-40630

ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੇਨਤੀ

ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ 'ਅਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮੋਬਾਇਲ ਨੰ: 9855640630 ਤੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰੋ ਜੀ ।

ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸੰਮ੍ਰਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੁਮੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ

(ਰਿਟਾਇਰਡ ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ.)

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰਤਨ

ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਬੰਦਾ 46 ਸਾਲ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰੇ, ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਂ ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ. ਬਣ ਕੇ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਪਿਛਲੇ 50 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਸੰਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਐਸਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ, ਅੱਜ ਵੀ 78 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਪੈਸਾ ਧੇਲਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਜਿਤਨੇ ਸਿਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਤਨੇ ਹੀ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਹਿੰਦੂ। ਜਿਸ ਦਾ ਲੋਕ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਚਰਨ ਛੋਹਣ ਦੇ ਇਛਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਤਾਰਾਂ ਬੰਨ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਤੋਂ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਹਰ ਇੱਕ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦਾ ਤੇ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾਂਦਾ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਸਤਸੰਗੀ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਕੋਈ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁਛਦਾ ਹੈ ,ਕਲ੍ਹ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਇਸ ਅਨੋਖੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਸ਼ੁਮੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਮਾਰਚ 1917 ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਬੰਨੂੰ, ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਬੰਨੂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਨਾਰ ਹਰਦੇਵ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ ਜੋ ਸ਼ਾਹ ਸਾਹਬ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਅਤਰਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਬੰਨੂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਟਰਿਕ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। 1935 ਵਿਚ ਉਥੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਏ.ਐਸ.ਆਈ. ਸੀਲੈਕਸ਼ਨ ਬੋਰਡ ਬੈਠਾ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਵੀ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਗਏ। ਪਰ ਕੇਵਲ ਰਈਸਾਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਏ.ਐਸ.ਆਈ. ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅੰਗ੍ਰੇਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵੱਡੇ. ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਸਨ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਆਈ.ਜੀ.ਮਿ.ਐਚ, ਡੀ.ਡੀਰੀਲ ਨੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਕੋਰਸਾਂ ਦੀ ਸਕੀਮ ਕੱਢੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਪਾਹੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰਸ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਤੇ ਹੈੱਡ ਕਾਨਸਟੇਬਲ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ 1935 ਵਿੱਚ ਸਿਪਾਹੀ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ।1937 ਵਿੱਚ ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜਾਈ ਕਰਕੇ ਹੈਡਕਾਨਸਟੇਬਲ ਹੋ ਗਏ। 1939 ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਟਰੇਨਿੰਗ ਸਕੂਲ ਹੰਗੂ (ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ) ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਫਿਰ ਬੰਨੂੰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਏ.ਐਸ. ਆਈ ਬਣ ਗਏ। ਹਰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਤੋਂ ਹਰ ਟੈਸਟ ਵਿੱਚ ਫਸਟ ਜਾਂ ਸੈਕਿੰਡ ਆਂਦੇ ਰਹੇ, ਵਿੱਚ 1941 ਵਿੱਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤਬਦੀਲ ਹੋਏ। ਸਾਰੇ ਕੈਡਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਕੈਡਿਟ ਹੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕੇ। 1942 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਸ ਆਈ. ਬਣਾ ਕੇ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਕੈਂਟ ਵਿੱਚ ਐਸ.ਐਚ.ਓ. ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1942 ਦੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਅੰਦੋਲਨ ਵੇਲੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਨ। ਉਥੇ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਸੀ। ਫਿਰ ਐਸ.ਐਚ.ਓ. ਬੰਨੂੰ ਤੇ ਫਿਰ ਐਸ.ਐਚ.ਓ. ਲੱਕੀ ਲਗੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤਬਦੀਲ ਹੋਏ। 1945 ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਟਰੇਨਿੰਗ ਸਕੂਲ ਹੰਗੂ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ Law Lustrucetor ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿ. ਸ਼ਕਰੇਗੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਐਸ.ਪੀ. ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਇਨਸਟਰਕਟਰ ਨਹੀਂ ਲਗਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਮੈਂ ਵਕਾਲਤ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਐਸ.ਪੀ.ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਉਹ ਕਹੇ ਸਾਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਲਾਮ ਇਸਹਾਕ ਖਾਂ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਤੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦਾ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਲਗਾ ਹੈ, ਲਗਾ ਰਹੀ, ਦੋ ਸਾਲ ਉੱਥੇ ਰਹੇ, ਫਿਰ 1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਆਪਸ਼ਨ ਮੰਗੀ ਗਈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਹੀ ਆਪਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਫਰੰਟੀਅਰ ਵਿਚ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਰਿਹਾ। ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਖਾਨ ਅਬਦੁਲ ਗੁਫਾਰ ਖਾਨ, ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਡਾ. ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਖੁਦਾਈ ਖਿਦਮਤਗਾਰ ਦਾ ਪਠਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ 14 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਸਲਾਮੀ ਦਿੱਤੀ।

ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਟਰੇਨਿੰਗ ਸਕੂਲ ਦੇ ਇਕ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਨਕਲ ਮਾਰਦਿਆਂ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਇਕ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਮਜ਼ਬੀ ਰੰਗ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਐਸ.ਪੀ.ਨੇ ਰਾਤੋਂ ਰਾਤ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਰਹੇ। ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਅਜੇ ਵੀ ਬੰਨੂੰ ਵਿਚ ਠੀਕ ਸਨ। 7 ਨਵੰਬਰ 47 ਨੂੰ ਲਾਲਾ ਮੇਹਰਚੰਦ ਖੰਨਾ ਦਾ ਦਾਮਾਦ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ,ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਭਾਰਤੀ ਡਕੋਟਾ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਬੰਨੂੰ ਆਇਆ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਸੀਟਾਂ ਬਹੁਤ ਸਨ, ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਖਾਲੀ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਬਾਸ ਐਸ.ਪੀ.ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ,"ਅਜੇ ਤਾਂ ਹਾਲਾਤ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹਨ, ਪਰ ਕਦੇ ਖ਼ਰਾਬ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸੋ ਤੂੰ ਜੇ ਭਾਰਤ ਜਾਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜਵਾਂ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।" ਸੋ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ ਉਸ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਨ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਦਾ, ਮਤ੍ਰੇਈ ਮਾਂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ ਸ੍ਰੀ.ਡੀ.ਡਬਲਿਊ, ਮਹਿਰਾ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਨੂੰ ਵਿੱਚ ਐਸ ਪੀ, ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਉਸ ਪਾਸ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ, ਫਾਰਮ ਭਰਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ SHO ਲਗ ਗਏ। 1949 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਫਿਰ ਹੋਰ ਟਰੇਨਿੰਗ ਸਕੂਲ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਮੈਰਿਟ ਲਿਸਟ ਦੇ ਬੋਰਡ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ ਫਿਰ ਵਖ ਵਖ ਥਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ SHO ਲਗੇ ਰਹੇ। 1955 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਹਿਸਾਰ ਵਿੱਚ ਲਗੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਟੋਹਾਨਾ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਇਕੋ ਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਈ.ਪੀ. ਦਾ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਪਾਈਲਟ ਬਣਨ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਘਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸੈਕੰਡ SHO ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਪੀ.ਏ.ਪੀ. ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਰਡਰ ਰੇਂਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਖਾਲੜਾ ਵਿਖੇ ਲਗੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਿਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਵਖ ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗਵਰਨਰਨ ਪੰਜਾਬ) ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਬੰਬ ਸੁਕੈਡ ਦੇ ਐਸ.ਪੀ.ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਐਸ.ਪੀ.ਸੀ.(ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ.) ਲਗੇ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨੇ ਪਸੰਦ ਆਏ, ਕਿ ਹਰ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਜੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਖਵਾ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਨਾਮ ਮੰਗੇ। ਕਿ ਜੋ ਅਫ਼ਸਰ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਨਾਮ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਰਜਾ ਹਰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨਾਮ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਣ ਲਈ ਹਾਂ ਕਰ ਦੇਣ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਂ ਕਰਨੀ ਪਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ. ਬਣਾ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੰਮੂ ਰੀਪੋਰਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਜਦ 1975 ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲਾ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ 1975 ਵਿੱਚ ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਮੰਗਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਕਸ਼ਟੇਨਸ਼ਨ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਕਰਕੇ, 1981 ਤਕ ਟਿਕਾਈ ਰੱਖਿਆ।

1991 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਖਾਨ ਅਬਦੁਲ ਗਫਾਰ ਖਾਨ ਇਲਾਜ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ਰੋ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਤੇ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਖਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਨਗਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਗਏ।ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ VHVHIHP ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਇਕ ਖਾਸ ਹਸਪਤਾਲ ਜੋ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਖਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਿਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਆਮ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਥੇ ਆਮ ਲੋਕ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਂਦੇ ਹਨ।ਆਖ਼ਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਖਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਪਿਸ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਏ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਟੋਹਾਨਾ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕੋਈ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੌਕੀਆਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਸੰਗਤ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਵੀ ਟੋਹਾਨੇ ਲਗੇ ਰਹੇ। ਰੋਜਾਨਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ੌਕੀਆਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੈ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਉਥੇ ਸੰਗਤ ਵਧਦੀ ਗਈ ਤੇ ਥਾਂ ਛੋਟੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਨੇ ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ-3 ਵਿੱਚ, ਆਈ ਬਲਾਕ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪਲਾਟ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਤਸੰਗ ਦਰਬਾਰ ਰਜਿਸਟਰਡ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਰੋਜਾਨਾ ਸਵੇਰੇ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਤੋਂ ਛੇ ਵਜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਸਤ ਤੋਂ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਤਕ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਰਮੀਆਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਰਦੀਆਂ ਟਾਈਮ ਏਹੋ ਹੈ, ਕਦੇ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਮੀਂਹ ਹੋਵੇ, ਹਨੇਰੀ ਹੋਵੇ, ਹਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜ ਵਜੇ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ 15-20 ਕਿਲੋਮੀਟਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਕੂਟਰਾਂ ਤੇ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਨ। ਛੇ ਵਜੇ ਪੂਰੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੈ ਕੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ 26 ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਜਾਨਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਨੌਕਰੀ ਸੀ ਤਦ ਵੀ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਤਦ ਵੀ। ਸਵੇਰੇ ਢਾਈ ਵਜੇ ਉੱਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਠੀਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕਮੇਟੀ ਨਿਰੋਲ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਤਨੇਮ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਇੱਛਾਂ ਤੇ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕੀ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਬਜੁਰਗ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਵੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੁਰੀਲੀ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਕਈ ਅੱਖਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਕ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਤੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਤੁਕ, ਸਮਝਾ ਸਮਝਾ ਕੇ ਤੇ ਅਰਥ ਦੱਸ ਕੇ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਜਿਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਲੋਕ ਹੀ ਰੋਜ਼ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਸਮਝਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਗੁਰਪੁਰਬ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਿਉਹਾਰ ਜਿਵੇਂ ਰਾਮਨੌਮੀ, ਜਾਂ ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ, ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਉਸ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਸ ਕੇ ਸਮਝਾਂਦੇ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਦਾ ਉਕਾ ਹੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਜੋ ਜੋੜਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲਗਨ ਕਿੱਥੋਂ ਲਗੀ। ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਕਿ,"ਇਕ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਖਾਨਦਾਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਵਖ-ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲੱਗਣ ਨਾਲ, ਜਿਥੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ, ਉਥੇ ਆਪ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਸੋ ਐਵੇਂ ਅਟਕਲ ਪਚੂ, ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਅਸਲ ਲਗਨ, ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਕੇ ਲਗੀ।"

"ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਦਾ ਸਿਖ ਕਲਰਕ, ਮੈਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਤ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਆਇਆ ਕਰਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਕੁਤਬ ਰੋਡ ਤੇ ਸੰਤ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਨੰਦ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਜਦ ਐਮ.ਐਮ ਰੋਡ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਕੀਰਤਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਟੋਹਾਣਾ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰੈਕਟਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਜੋ-ਬਲਾਕ ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗਿਆ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਓ। ਮੈਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪਟਨੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਸੁਣਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਤਾਂ 15 ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਖੀਆਂ ਪੂਰਨ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਝਦਾ ਬਝਦਾ, ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਗਿਆਨੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਰਫ਼ ਵੀਰ ਜੀ, ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਕਿ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਰੋਜ਼ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਾਉ, ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਤਿਸੰਗ ਦਰਬਾਰ 10 ਜੁਲਾਈ 1969 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ 26 ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸ. ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਆਈ.ਏ.ਐਸ. ਦੇ ਘਰ ਸਾਂ, ਉਥੇ ਸੰਤ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਸੰਤ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੰਬਈ ਜਾਣਾ ਸੀ।ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ, 15 ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਤੂੰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਥੇਰੀ ਨਾਂਹ ਨੁਕਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਤੇ ਕਿਥੇ ਗੰਗੂ ਤੇਲੀ, ਤੁਹਾਡੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ, ਤੁਹਾਡੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕੀਰਤਨ ਕੌਣ ਸੁਣੇਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਮੇਰਾ ਹੁਕਮ ਹੈ , ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ।

ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਰਾਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਚੰਗੀ ਸੁਰ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ 4 ਤੋਂ 6 ਵਜੇ ਹੁਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਆਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ,"ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਸੈਟ ਹਨ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਸਾਰੇ ਸੋਖੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਇਥੇ ਤੇ ਕੋਈ ਅਮਰੀਕਾ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰੋ ਕਿ ਆਖ਼ਰੀ ਸੁਆਸਾਂ ਤਕ ਮੈਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਸਕਾਂ ਤੇ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂ।"

ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਪੁਛੋਗੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਓ, ਦਾਦਾ-ਪੜਦਾਦਾ ਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਲਫਜ਼ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਮੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ, ਬਲਬੀਰ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ, ਹਰਬੰਸ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ ਆਦਿ।ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਖੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਂ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

"ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਸੋਮਾ ਜੀ ਉਥੇ ਸਰੋਵਰ ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਕੇ ਘੁੰਘਣੀਆਂ ਵੇਚਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸੋਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਮਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਦਿਓ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਹੈ।ਭਾਈ ਸੋਮਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਝੋਲੀ ਜੋ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਹਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ,"ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਾਡਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅਗੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।" ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਭਾਈ ਸੋਮਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਲੰਘਦੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸੋਮਾ ਜੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਈ ਮਾਇਆ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਕਿ ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਪਾਸੇ ਲੋੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਧਾਰ ਮੰਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜੀ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ" ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸੋਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਥਾਪੜਾ ਦੇਂਦਿਆ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸਾਡਾ ਸ਼ਾਹ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਇਸ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਭਰਪੂਰ ਰਖੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਖੀਸਾ ਤੇ ਸਾਡਾ ਹੱਥ, ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਖੀਸਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ ਹੋਵੇਗਾ।" ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸੋਮਾ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ, ਭਾਈ ਸੁਧ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਥਾਪੜਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰੋ ।" ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਜੋ ਲਗਨ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦਾਤ ਹੈ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦਾਤ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਦਮਾਂ ਤੱਕ ਅੱਗੇ ਵੰਡਦੇ ਰਹੋ", ਸੋ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਣ ਨੂੰ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੇਵਾ ਅੰਤ ਤੱਕ ਨਿਭਾਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਖਸ਼ੇ। ਇਹੋ ਅਸੀਸ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਦੇ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਤੁੰਹੋ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ:

ਜੀਵਤ ਜੀਵਤ ਜੀਵਤ ਰਹਹੁ ਰਾਮ ਰਸਾਇਣ ਨਿਤ ਉਠਿ ਪੀਵਹੁ
ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਰਸਨਾ ਕਹਹੁ

ਇਹ ਲੇਖ ਪੁਸਤਕ 'ਨੇੜਿਉਂ ਤੱਕੀਆਂ ਚਾਨਣ ਰਿਸ਼ਮਾਂ' ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਸਿਰੀ

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਾਗਾਤਮਕ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੂਹ ਰਾਗ ਕੇਵਲ ਸਿਰਲੇਖ ਮਾਤਰ ਕਾਰਜਰਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੁਰਾਤਮਕ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਿਸ ਸੁਰਾਤਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 31 ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਜਾਣਨਾ ਹਰ ਸਿੱਖ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕੀਏ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਰਾਗ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਲੜੀਵਾਰ 31 ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਲੇਖ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਰਹਾਂਗੇ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਾਗ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਾਲੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਰਾਗ ਰਾਗਣੀ ਵਰਗੀਕਰਣ' ਸੀ ਭਾਵ ਰਾਗ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਅਧੀਨ ਬਾਕੀ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ, ਪੁੱਤਰ, ਵਧੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮੁੱਖ ਪੁਰਸ਼ ਰਾਗ ਤੇ ਬਾਕੀ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ 'ਰਾਗਮਾਲਾ' ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਗਮਾਲਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀ ਮਤ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਛੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਰਾਗਣੀ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਖ ਛੇ ਰਾਗ ਹਨ : ਸਿਰੀ, ਬਸੰਤ, ਭੈਰਵ, ਪੰਚਮ, ਮੇਘ, ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਨੂੰ 'ਸ੍ਰੀ' ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿਰੀ ਨੂੰ 'ਸ੍ਰਿ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖੋਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 14 ਉੱਤੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਆਰੰਭ : ਰਾਗੁ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ੧ ਘਰੁ ੧॥

ਮੋਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਊਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ॥

ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਦੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਗੌਰਵ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ :

ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਹੈ ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ॥
ਸਦਾ ਹਰਿ ਸਚੁ ਮਨਿ ਵਸੈ ਨਿਹਚਲ ਮਤਿ ਅਪਾਰੁ॥
(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੮੩)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਇਉਂ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਹੈ :

ਰਾਗਿਨ ਮੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਪਾਰਸ ਪਖਾਨ ਹੈ॥
(ਕਬਿਤ ਸਵੱਯੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੧੪੯)

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਦਾ ਜਿਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ, ਸਵਰਮੇਲ ਕਲਾਨਿਧੀ, ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਨ ਅਦਿ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਕ ਸਨਤਾਨੀ ਰਾਗ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਰੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਕਾਫੀ ਥਾਟ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪੂਰਵੀ ਥਾਟ ਦਾ। ਪੂਰਵੀ ਥਾਟ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸੇ ਰਾਗ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਰਾਗ ਪੂਰਵੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਅਤੇ ਅਤੇ ਪੂਨੀਆ ਧਨਾਸਰੀ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 33 ਪਦੇ, 17 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ (ਇਕ ਸ਼ਬਦ ੨੪ ਪਦਿਆਂ ਦਾ), ਪਹਰੇ ਦੋ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 31 ਪਦੇ, ਅੱਠ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਛੇ ਪਦੇ, ਇਕ ਛੰਤ, ਇਕ ਵਣਜਾਰਾ, ਇਕ ਵਾਰ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ 30 ਪਦੇ, ਦੋ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ (ਇਕ ਸ਼ਬਦ 21 ਪਦਿਆਂ ਦਾ), ਇਕ ਪਹਰੇ, ਦੋ ਛੰਤ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ, ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਕ ਅਤੇ ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਗ ਸੋਦਰੁ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸੰਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਗਦਾਰੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਰਾਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਲਗਾਵ ਰਾਗੀ ਸੰਗੀਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਲਮਸਤ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਆਪਣੇ ਕਿਆਮ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਸੁਣਾਇਆ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ ਦੇ ਗਾਇਨ ਚੋਂ ਇਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੇਵੀ ਤੇ ਸਰਪਰਸਤ ਸਵਰਗੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ 1992 ਵਿਚ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗਜ਼ ਤੋਂ ਆਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਵਿਚ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗਾਤਮਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜੀਆਂ ਲਈ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ ਧਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗਮਾਲਾ ਪੇਟਿੰਗਜ਼ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪੁਰਤਾਨ ਚਿੱਤਰ ਉਪਲਬੱਧ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਣੀ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਰਚਿਤ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ 1992 ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਅ ਸੀ ਜਿਸ ਤੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕ ਪਛਾਣ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਰਾਗਾਤਮਕ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਤਾਬਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸੱਤ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਸੁਰਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ (ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ), ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਅੰਗ ਤੋਂ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸੁਰਲਿਪੀਬੱਧ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਈਆਂ ਹਨ।

ਬਾਨੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ,
ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ-ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ
(ਲਾਹੌਰ ਬਾਜ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ)

ਇੱਹ ਤਾਲ 16 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਤਾਲ ਹੈ। 4-4 ਮਾਤਰਾ ਦੇ 4 ਹਿੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਹਿਲੀ, ਪੰਜਵੀਂ ਅਤੇ ਤੇਹਰਵੀਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਜ਼ਰਬਾਂ (ਤਾਲੀਆਂ) ਹਨ। ਨੌਵੀਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਗ਼ੈਰ ਜ਼ਰਬ (ਖਾਲੀ) ਹੈ। ਇਸ ਤਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਾਇਨ,ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨਾਚ ਆਦਿ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਭਜਨ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਤਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦੇ 10 ਠੇਕੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਠੇਕੇ **ਬਰਾਬਰ ਲੈਅ** ਦੇ ਠੇਕੇ ਹਨ, ਛੇਵਾਂ ਅਤੇ ਸੱਤਵਾਂ ਠੇਕਾ **ਮੱਧ ਲੈਅ** ਦਾ ਹੈ। ਅੱਠਵਾਂ ਠੇਕਾ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗ ਦਾ ਝੋਲਦਾਰ ਠੇਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਠੇਕਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਵਾਂ ਅਤੇ ਦਸਵਾਂ ਠੇਕਾ **ਦਰੁੱਤ ਲੈਅ** ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਰਾਨਾਂ ਅਤੇ ਝਾਲਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਠੇਕਿਆਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸੰਗੀਤ/ਤਬਲਾ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਮੈਨੂੰ +91-9814349658 ਤੇ ਵਟਸ ਐਪ ਮੈਸਜ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਨੋਟ: ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਲੇਖ " ਤਿੰਨ ਤਾਲ " ਜੋ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਮਹੀਨਾ ਵਾਰ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਮਾਰਚ 1999 ਨੂੰ ਛੱਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਲਾਹਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜੋ ਇਸ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

X 2 0 3
1 2 3 4 | 5 6 7 8 | 9 10 11 12 | 13 14 15 16
ਧਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾ ਧਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾ ਧਾ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਤਾ ਤਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾ
ਧਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾਟ ਧਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾਟ ਧਾ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਤਾਟ ਤਾਤਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾਟ
ਧਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾਟ ਧਾਤਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾਟ ਧਾਤਾ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਤਾਟ ਤਾਤਾ ਤਿਰਕਿਟ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾਟ
ਧਾ ਧਿਟ ਧਿਟ ਧਾਟ ਧਾ ਧਿਟ ਧਿਟ ਧਾਟ ਧਾਤਾ ਕਿਟ ਤਿਟ ਤਾਟ ਤਾਤਾ ਧਿਟ ਧਿਟ ਧਾਟ
ਧਾ ਗਿਨਾ ਧਿੰਨ ਧਾੜ ਧਾਤਾ ਗਿਨਾ ਧਿੰਨ ਧਾੜ ਧਾਤਾ ਕਿਨਾ ਤਿੰਨ ਤਾੜ ਤਾਤਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾੜ
ਧਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾ ਧਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾ ਧਾ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਤਾ ਤਿਟ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾ
ਧਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾਤਾ ਧਾ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾਤਾ ਧਾ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਤਾ ਤਿਟ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾਤਾ
ਧਾ ਗਧਿੰਨ -ਧਿੰਨ ਨਗ ਧਾਤਾ ਗਧਿੰਨ -ਧਿੰਨ ਨਗ ਧਾਤਾ ਕਤਿੰਨ -ਤਿੰਨ ਨਕ ਤਾਤਾ ਗਧਿੰਨ -ਧਿੰਨ ਨਗ
ਧਾ ਧੇ ਧਿੰਨ ਧਾ ਧਾ ਧੇ ਧਿੰਨ ਧਾ ਧਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਤਾ ਤਾ ਧੇ ਧਿੰਨ ਧਾ
ਧੇ ਧੇ ਧਾ ਧਾ ਧੇ ਧੇ ਧਾ ਧਾ ਧੇ ਤੇ ਤਾ ਤਾ ਤੇ ਧੇ ਧਾ ਧਾ

340, ਸੰਗੀਤ ਵਿਲਾਸ, ਬੇਦੀ ਕਲੋਨੀ, ਧਾਰੀਵਾਲ-143519
ਜਿਲ੍ਹਾ-ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)
ਫੋਨ : +91- 98143 49658

RNI Regd. No. 46788/89 ISSN 0972-2335